

Wie wordt spiritueel en wie wordt atheïst?

Een kwantitatief onderzoek naar de invloed van religieuze opvoeding, aangeleerde religieuze normen en gender in de ontwikkeling van post-christelijke identiteiten.

***Abstract.** In de afgelopen decennia is binnen de West-Europese samenlevingen een duidelijk proces van ontkerkelijking zichtbaar geworden. Dit heeft geleid tot een zeer divers religieus landschap waarbij zowel seculiere als nieuwe religieuze identiteiten zijn ontstaan. Opvallend is echter dat in de wetenschap deze verschillende identiteitsontwikkelingen worden verklaard aan de hand van dezelfde processen waardoor er een black box gecreëerd is. Dit onderzoek tracht met behulp van microfactoren inzicht te geven in deze black box tussen enerzijds modernisatieprocessen als individualisering en anderzijds een variatie in post-christelijke identiteitsontwikkeling. Op basis van eerder onderzoek van Van 't Hul (2012) zijn twee hoofdverklaringen aangewezen die het ontwikkelingstraject kunnen beïnvloeden. Ten eerste wordt verwacht dat de mate van striktheid in de religieuze opvoeding een rol speelt. Ten tweede wordt de set van aangeleerde religieuze normen als invloedrijke factor ingeschat. Een derde alternatieve verklaring wordt in dit onderzoek toegeschreven aan gender. Aan de hand van de gegevens die zijn verzameld in de vierde ronde van de European Values Study in 2008 (N=2827) is een analyse gemaakt waaruit een aantal conclusies getrokken is. Allereerst blijkt dat naarmate de christelijke opvoeding van een individu strikter is, de kans hoger wordt om een atheïstische post-christelijke identiteit te ontwikkelen. Daarmee wordt ook duidelijk dat naarmate de christelijke opvoeding liberaler is, de kans groter wordt om een spirituele post-christelijke identiteit te ontwikkelen. Ten tweede komt naar voren dat mannen een grotere kans hebben om een atheïstische post-christelijke identiteit te ontwikkelen ten opzichte van vrouwen die een grotere kans hebben om een spirituele post-christelijke identiteit te ontwikkelen. In dit onderzoek werd geen duidelijk bewijs gevonden voor het verband tussen aangeleerde religieuze normen en de ontwikkeling van een post-christelijke identiteit.*

Trefwoorden: Secularisatie; Religieuze transformatie; Post-christelijke identiteit; Atheïsme; Spiritualiteit; Individuele kenmerken

Auteur: Freek Kuijpers (6256163)

Begeleider: Leonard van 't Hul

Tweede beoordelaar: Anne van der Put

Datum: 15 juni 2020

Bachelorscriptie sociologie

Universiteit Utrecht



Utrecht University

Inhoudsopgave

1. Introductie.....	3
2. Theoretisch kader.....	6
2.1 <i>Van een christelijke naar een seculiere identiteit.....</i>	6
2.2 <i>Van een christelijke naar een nieuwe religieuze identiteit.....</i>	8
2.3 <i>De black box.....</i>	9
2.4 <i>De rol van religieuze opvoeding.....</i>	10
2.5 <i>De rol van aangeleerde religieuze normen.....</i>	12
2.6 <i>De rol van gender.....</i>	14
3. Methodologie.....	16
3.1 <i>Data.....</i>	17
3.2 <i>Operationalisatie.....</i>	18
3.3 <i>analytische methode.....</i>	20
4. Resultaten.....	21
4.1 <i>Striktheid religieuze opvoeding.....</i>	23
4.2 <i>Aangeleerde religieuze normen.....</i>	23
4.3 <i>Gender.....</i>	24
4.4 <i>Interactie variabelen en controle variabelen.....</i>	24
5. Conclusie en discussie.....	25
5.1 <i>Conclusie.....</i>	25
5.2 <i>Discussie.....</i>	27
Literatuurlijst.....	29
Appendix A. Overzicht variabele post-christelijke identiteit.....	33

1. Introductie

Al decennialang wordt het religieuze landschap in West-Europa gekenmerkt door toenemende ontkerkelijkheid (McLeod & Ustorf, 2003). Zo blijkt uit het onderzoek “God in Nederland” (Bernts & Berghuijs, 2016) dat in Nederland het percentage van de bevolking met een kerklidmaatschap gedaald is van 67 procent in 1966 naar 25 procent in 2015. Ook in andere West-Europese landen is deze trend van ontkerkelijkheid waarneembaar. In Groot-Brittannië bijvoorbeeld is in de periode van 1983 tot 2012 het percentage christenen met ruim 25 procent afgenomen (British Social Attitudes, 2016) en ook in het katholieke Spanje is het percentage christenen sinds 1980 met meer dan 20 procent gedaald. (Centro de Investigaciones Sociológicas, 1980, 2019).

Deze explosieve trend lijkt de inzichten van enkele van de belangrijkste klassieke sociologen als Weber, Durkheim en Marx wat betreft het verlies van het belang van religie in moderne maatschappijen te ondersteunen (cf. Aldridge, 2007). De stelling die onder andere uit hun werk volgt, houdt in dat het verdwijnen van religie een noodzakelijk gevolg is van de modernisatie van de samenleving. Deze stelling wordt ook wel de secularisatiethese genoemd. De these werd extra kracht bijgezet dankzij de snel dalende religiositeitscijfers in West-Europa sinds de jaren '60 als gevolg van de opkomende tegencultuur die zich afzette tegen het traditionele geloof. Voor lange tijd is de secularisatiethese hierdoor een algemeen aanvaarde hypothese geweest binnen de wetenschap. (Berger, 1967; Bruce, 2002; Lechner, 1996; Voas & Crocket, 2005).

Sinds de jaren '80 is de secularisatiethese echter meer en meer in een kritisch daglicht komen te staan. Een van de belangrijkste kritieken betrof het empirische bewijs voor een toentertijd zeer stabiele religieuze bevolking in de Verenigde Staten die reeds in deze tijd bekend stonden als een zeer modern land (Van Tubergen, 2015; Zielińska, 2013). Het waren dan ook veelal Amerikaanse wetenschappers als Stark en Finke die begonnen te twifelen aan de geldigheid van de these en een wereldwijde discussie aanwakkerden (e.g. Stark, 1999; Stark & Finke, 2000). In West-Europa waar de cijfers een duidelijke afname van het christendom lieten zien, rees de vraag of deze daling als evident bewijs kon dienen voor een algehele afname van religie. Enkele onderzoeken die uit deze vraag volgden, wezen uit dat de alsmaar groeiende groep mensen die het christendom achter zich lieten, ook wel de “*religious-nones*” (Nederlands: post-christenen) genoemd (Smith, 2011), zeer divers is wat betreft religieuze principes en gedragingen (Lim, MacGregor & Putnam, 2010). Zo werd duidelijk dat naast degenen die niet meer in een God of hogere macht geloven (atheïsten) sommigen dit geloof wel

behouden hebben (theïsten, deïsten en ietsisten) of onzeker zijn over het bestaan van God (agnosten). (Bernts & Berghuijs, 2016). Daarnaast kwam er ook een aanzienlijke groep post-christenen aan het licht die zichzelf als spiritueel beschouwt (Van Otterloo, 1999; Houtman & Aupers, 2007). Een aantal onderzoekers ondervond dat de twijfels die op voorhand aanwezig waren volgens deze bevindingen terecht waren geweest. Volgens hen was er niet zo zeer sprake van een algehele verdwijning van religie in het post-christelijke West-Europa, maar eerder van versplintering. Uit deze constatering werd de religieuze transformatiethese geformuleerd waarin wordt gesteld dat er een hervorming van geloof plaatsvindt waarbij de grote geïnstitutionaliseerde religies worden vervangen door een grote diversiteit aan individualistische vormen van religie zoals de new age spiritualiteit (Luckmann, 1967; Heelas 1996).

Deze nieuwe these leidde tot een conflict binnen de wetenschap welke verduidelijkt kan worden met behulp van de veelgebruikte Engelse frases “*neither believing nor belonging*” en “*believing without belonging*” (Voas & Crocket, 2005). Enerzijds is er de opvatting dat West-Europa terecht is gekomen in een proces richting religieuze afwezigheid met een groeiend aandeel post-christelijke niet-religieuze inwoners (atheïsten). Anderzijds is er de opvatting dat West-Europa onderhevig is aan een transformatieproces van geloof met een groeiend aandeel post-christelijke religieuze inwoners. De argumenten die gegeven worden ter ondersteuning van deze verschillende opvattingen worden vaak gezocht in de verklaringen voor de afwijzing van het christendom. In verschillende stukken wordt deze afwijzing toegewezen aan het contrast tussen belangrijke waarden in westerse democratieën zoals vrijheid en gelijkheid en de opvattingen van de traditionele autoritaire kerk die bijvoorbeeld tegen vrijheid van seksualiteit en abortus is (Beit-Hallahmi, 2007; Bruce, 2002; Hout & Fischer, 2002). Ook het sterke vertrouwen in rationaliteit en wetenschap dat niet strookt met het geloof in het bovennatuurlijke wordt genoemd als een invloedrijk onderdeel van de leegloop van de kerk (Hunsberger & Altemeyer 2006; Smith 2011). Het is dan ook niet vreemd dat ontwikkelingen in de maatschappij die verband houden met onderwerpen als vrijheid en gelijkheid - zoals de opkomst van het individualisme, antiautoritarisme en pluralisme - regelmatig aangehaald worden als belangrijke verklaringen voor zowel het geheel afstand nemen van religie (Bruce, 2002; Smith, 2011) als voor het opkomen van nieuwe religieuze stromingen zoals de new age spiritualiteit (Heelas, 1996; Houtman & Mascini, 2002; Van Otterloo, Aupers & Houtman 2012).

Omdat dezelfde argumenten als relevante verklaringen dienen voor zowel het ene proces als het andere proces levert het zogenaamde secularisatiedebat veel tegenstrijdigheden en complexiteit op. Deze studie beoogt niet om een kant te kiezen inzake het secularisatiedebat,

maar tracht nieuwe kennis bloot te leggen over hoe deze processen beter begrepen kunnen worden. Hiermee wordt een beter geïnformeerd debat mogelijk gemaakt.

Om te kunnen verklaren hoe dezelfde macroverschijnselen (e.g. opkomst individualisme) een proces in gang kunnen zetten dat leidt tot verschillende macro-uitkomsten (enerzijds secularisme anderzijds religieuze transformatie), is het van belang te bekijken wat er op individueel niveau speelt in de ontwikkeling van dit proces. Het wetenschappelijke materiaal dat tot op heden verzameld is op dit gebied is zeer beperkt. In Nederland heeft Van 't Hul (2012) een kwalitatief onderzoek uitgevoerd waarin hij probeerde te achterhalen wat de mechanismen zijn die ten grondslag liggen aan het loslaten van de christelijke identiteit van een individu en de daaropvolgende beweging richting ofwel atheïsme ofwel new age spiritualiteit. Hierin ondervond hij dat de mate van striktheid in de religieuze opvoeding invloed heeft op de religieuze identiteit die iemand zich na het loslaten van het christendom eigen maakt. Er is echter een gat in de wetenschappelijke literatuur wat betreft een grootschaliger kwantitatief onderzoek naar dit onderwerp die dit mechanisme zou kunnen valideren of falsificeren.

Daarnaast is het verschil tussen opgroeien in een katholieke familie of een protestantse familie een factor die tot op heden onderbelicht gebleven is, maar eventueel wel invloedrijk zou kunnen zijn bij de hervorming van de religieuze identiteit. Hoewel Van 't Hul in zijn onderzoek constateerde dat er een inhoudelijk verschil zit in de religieuze opvoeding binnen katholieke en protestantse families, bleek dit in zijn bevindingen geen doorslaggevende factor te zijn in de ontwikkeling richting een atheïstische of spirituele post-christelijke identiteit. Dit contrasteert volgens hem met het klassieke werk van Durkheim (1897) waarin de Franse wetenschapper een aantal belangrijke inhoudelijke en structurele verschillen binnen het protestantisme en katholicisme blootlegt en als verklaring gebruikt voor het verschil in suïcidecijfers binnen de gemeenschappen. Er wordt verwacht dat deze fundamentele verschillen ook een rol zouden kunnen spelen in het ontwikkelen van een bepaalde religieuze identiteit.

Omwille van de bovengenoemde gebreken binnen de wetenschap zal deze scriptie zich hoofdzakelijk focussen op de rollen van de mate van striktheid binnen de religieuze opvoeding en het verschil in religieuze normen die worden aangeleerd binnen protestantse en katholieke milieus in het ontwikkelingsproces van de post-christelijke identiteit. Daarnaast zal ook de rol van gender besproken worden, gezien deze in de literatuur regelmatig in verband wordt gebracht met de mate van religiositeit van individuen (Thompson, 1991; Rich, 2012; Trzebiatowska & Bruce, 2012). Hierom wordt verwacht dat gender ook een rol speelt in de post-christelijke identiteitsontwikkeling. De onderzoeksvraag die centraal zal staan in dit artikel luidt als volgt:

Welke rol spelen religieuze opvoeding, aangeleerde religieuze normen en gender in de individuele ontwikkeling naar een post-christelijke identiteit?

Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden zal allereerst op basis van reeds bestaande wetenschappelijke literatuur een theoretische onderbouwing geconstrueerd worden waaruit de mechanismes worden afgeleid die de variatie kunnen verklaren. Hieruit zullen de hypothesen worden afgeleid die in dit onderzoek centraal staan. Vervolgens zullen deze hypothesen getest worden met behulp van een kwantitatieve data-analyse. Hiervoor zal gebruik gemaakt worden van de gegevens in de dataset die zijn verzameld door de European Values Study (EVS) in 2008. Aan de hand van de vergaarde resultaten die uit dit onderzoek naar voren komen zullen de conclusies geformuleerd worden en zal er antwoord gegeven worden op de onderzoeksvraag. Ten slotte zullen er nog enkele gebreken binnen dit onderzoek besproken worden en zullen er suggesties gedaan worden voor eventueel vervolgonderzoek.

2. Theoretisch kader

Om te begrijpen hoe individuen een verschillende post-christelijke identiteit ontwikkelen, is het allereerst van belang te begrijpen waarom deze individuen überhaupt hun christelijke identiteit loslaten en een nieuwe religieuze identiteit ontwikkelen. Deze sectie start daarom met een uiteenzetting over hoe het verval van de christelijke identiteit leidde tot enerzijds seculiere identiteiten en anderzijds nieuwe religieuze identiteiten. Dit gebeurt aan de hand van de secularisatiethese en de religieuze transformatiethese. Vervolgens wordt ingegaan op een drietal individuele kenmerken die het ontwikkelingstraject naar een specifieke post-christelijke identiteit kunnen beïnvloeden. De kenmerken die hier besproken zullen worden zijn respectievelijk de mate van striktheid in de religieuze opvoeding; het opgroeien binnen een protestants of katholiek milieu; de invloed van genderrollen. Hieruit zullen dan de hypothesen geformuleerd worden die centraal staan binnen dit onderzoek.

2.1 Van een christelijke naar een seculiere identiteit

Peter Berger (1967) formuleerde eind jaren zestig als eerste de klassieke secularisatiethese en maakte deze wereldwijd bekend in zijn boek *The Sacred Canopy*. Zijn kijk op secularisatie als een onvermijdelijke en onherroepelijke lineaire afname van religie in moderne samenlevingen was toentertijd immens populair binnen de wetenschap, maar werd sinds de jaren tachtig steeds vaker onderwerp van hevige kritiek (e.g. Stark, 1999) waardoor velen, onder wie Berger zelf, de theorie in twijfel begonnen te trekken (Berger, 1999; Achterberg et al., 2009). In reactie daarop actualiseerde de Britse wetenschapper Steve Bruce de secularisatiethese en stelde het

door hemzelf gedoopte neo-orthodoxe secularisatieparadigma op in zijn boek *God is dead* (2002). In dit paradigma beschrijft hij hoe in de westerse wereld de sociale en culturele veranderingen die onderdeel zijn van het modernisatieproces leiden tot het verval van het christendom en de ontwikkeling naar een seculiere samenleving. In zijn theorie nuanceerde hij de klassieke secularisatiethese door te verklaren dat dit proces niet onherroepelijk, overal en niet altijd in hetzelfde tempo en op dezelfde manier hoeft plaats te vinden. Er zal hier kort worden ingegaan op drie belangrijke processen die van grote invloed zijn op de plausibiliteit en de wenselijkheid van religies en die volgens Bruce leiden tot een seculiere samenleving: het egalitarisme; het individualisme en het pluralisme. De Reformatie en de daaropvolgende opkomst van het protestantisme in de westerse samenlevingen worden hierbij gezien als belangrijk kantelpunt in de geschiedenis (Bruce, 2002, p. 4)

De opkomst van het protestantisme zorgde voor een groeiend egalitarisme en individualisme binnen de westerse samenlevingen. Er vond een verschuiving plaats van de focus op de gemeenschap naar de focus op het individu waarmee de eis voor gelijke individuele rechten ook toenam. Hieruit ontstond het fundament voor de hedendaagse liberale democratische staten in West-Europa waarin gelijkheid en vrijheid hoog in het vaandel staan. In deze samenlevingen nam de religieuze diversiteit toe en werd godsdienstvrijheid een essentiële waarde. (Bruce, 2002, 2006, 2009; Hoffmeister, 2013). Deze fikse groei werd onder andere ook veroorzaakt door de versplintering van de protestantse kerk en de immigratie van nieuwe culturen in de westerse samenlevingen. Hierdoor ontstond er een religieus pluriforme samenleving waarin veel verschillende religieuze opvattingen naast elkaar bestonden. Deze religieuze pluriformiteit bracht echter schade toe aan de zeggingskracht en geloofwaardigheid van het christendom (Bruce, 2002). Door de grote diversiteit aan religies ontstonden er namelijk ook verschillende waarheidsclaims naast elkaar die veelal niet met elkaar strookten. Het christendom dat verkondigt de absolute waarheid in pacht te hebben, leidt onder deze conflicterende waarheidsclaims, immers: als er meerdere waarheden naast elkaar bestaan die elkaar tegenspreken, hoe kan iemand dan bepalen wat de échte waarheid is? Door de opkomst van de religieuze pluriformiteit wordt de zeggingskracht van het christendom dus ernstig aangetast. In combinatie met het egalitarisme dat de absolute autoriteit van de kerk op het gebied van kennis ondermijnt, ontstaat hierdoor een nieuwe houding: het relativisme (Bruce, 2009). Doordat het onaannemelijk wordt dat er één échte waarheid bestaat, wordt het christendom gerelativeerd tot een van de vele mogelijke religieuze zienswijzen. Dit geldt echter niet alleen voor het christendom, maar ook de plausibiliteit van elke andere vorm van religie wordt hiermee aangetast. Dit resulteert in een “*crisis of faith*” waarin het belang en de

geloofwaardigheid van God en religies vervagen (Berger, 1967, p. 151).

Bruce stelt (2002) dat dit proces uiteindelijk zal leiden tot onverschilligheid ten opzichte van religie. Andere studies beschrijven seculiere identiteiten die hieruit voortkomen zoals het atheïsme en agnosticisme die gekenmerkt worden door het bewust ontkennen of niet erkennen van het bovennatuurlijke en het rationeel denken (Hunter & Wootton, 1992; Ormerod, 2010).

2.2 Van een christelijke naar een nieuwe religieuze identiteit

Hoewel aan de ene kant beargumenteerd kan worden dat de ontwikkelingen die onderdeel zijn van het modernisatieproces leiden tot een atheïstische post-christelijke identiteit, kan aan de andere kant met behulp van de religieuze transformatiethese uitgelegd worden dat dezelfde ontwikkelingen leiden tot een spirituele post-christelijke identiteit. De religieuze transformatiethese levert kritiek op de overkoepelende stellingname dat religie in het algemeen afneemt als gevolg van modernisatie. In 1967 publiceerde Luckmann zijn boek *The Invisible Religion* waarin hij stelde dat het niet zozeer het geval is dat religie in haar totaliteit in Europa verdwijnt, maar dat het de traditionele geïnstitutionaliseerde vorm van religie is die afbrokkelt. Hij beargumenteert dat men in plaats van religie af te zweren, onderzoek gaat naar nieuwe en meer geïndividualiseerde religieuze identiteiten die “onder de radar” blijven en dus onzichtbaar zijn voor de wetenschap. Als ondersteuning voor deze these wordt binnen de wetenschappelijke literatuur regelmatig de opkomst van de new age spiritualiteit genoemd (Luckmann, 1990, Van Otterloo, 1999). Alvorens in te gaan op wat deze identiteit inhoudt, is het van belang op te merken dat de benaming “new age” in de literatuur en de media vaak niet geheel accuraat gebruikt wordt aangezien het hierin vaak niet slechts staat voor de bewegingen die gebonden zijn aan de new age, maar een veel breder spectrum aan religieuze bewegingen vertegenwoordigt (Sutcliffe & Bowman, 2000; Knoblauch, 2003). Verondersteld wordt dat het daarom juister is om te spreken van alternatieve spiritualiteit, of kortweg spiritualiteit, wanneer men de verscheidene spirituele groeperingen onder een noemer wil scharen. De spiritualiteit ontleent haar ideeën aan een grote hoeveelheid bestaande religieuze overtuigingen variërend van het oosterse boeddhisme tot aan de Amerikaanse moderne hekserijtraditie Reclaiming. In hun boek *Beyond New Age* merken Sutcliffe en Bowman (2000) op dat spiritualiteit een zeer persoonlijk pakket aan ideeën kan zijn. Wat echter altijd centraal staat binnen deze vorm van religie is de focus op het individu en zijn zoektocht naar het innerlijke goddelijke of bovennatuurlijke. Waar in religies zoals het christendom de institutie en dogma’s bepalen wat mensen geloven is dit binnen de spiritualiteit gestoeld op de eigen bovennatuurlijke ervaringen en de subjectieve interpretatie hiervan. Spiritualiteit is daarom van nature individualistisch,

antiautoritair en ondogmatisch (Knoblauch, 2008). Het zijn juist deze kenmerken die volgens sommige onderzoekers goed passen in de moderne, liberale, democratische samenlevingen binnen West-Europa waar de focus op het individu en zijn vrijheid ligt en waar een grote religieuze diversiteit tot een afkeer van religieuze dogma's heeft geleid (e.g. Van Otterloo, 1999).

Hoewel de opkomst van de spiritualiteit wellicht het meest sprekende voorbeeld is van hoe dezelfde maatschappelijke ontwikkelingen kunnen leiden tot variatie in de religieuze identiteitsontwikkeling, zijn er nog veel meer andere post-christelijke religieuze identiteiten te vinden in West-Europa. Zo is er het "christendom à la carte" waarbij de gelovige het christendom relateert en zelf een keuze maakt uit wat hij wel en wat hij niet gelooft binnen deze religie (Lambert, 2004). Een ander voorbeeld is de opkomst van het ietsisme dat wordt gekenmerkt door het geloof in "iets" van een hogere macht die invloed heeft op het leven (Bernts & Berghuijs, 2016). Ook deze vormen van religiositeit zijn afkomstig uit een religieuze transformatie waarbij religie niet meer per se aan een institutie gekoppeld is.

2.3 De black box

In de vorige twee paragrafen is uiteengezet hoe zowel het ontstaan van seculiere identiteiten als van nieuwe religieuze identiteiten verklaard kan worden aan de hand van dezelfde modernisatieprocessen. Wat hier echter niet mee verklaard kan worden is waarom deze variatie van uitkomsten bestaat: waarom wordt de een atheïst terwijl de ander spiritueel wordt? Er bestaat dus een black box waarin het mechanisme dat fungeert als koppeling tussen enerzijds modernisatieprocessen en anderzijds het ontwikkelen van verschillende religieuze identiteiten onduidelijk blijft. Om deze black box te openen wordt gebruik gemaakt van Colemans macro-micro model (1986) waarbij verschillen op macroniveau verklaard worden aan de hand van invloeden op microniveau. Simpel gezegd wordt er dus gekeken naar individuele factoren die een rol spelen in het ontwikkelingstraject van een post-christelijke identiteit.

Hoewel er een grote verscheidenheid in religieuze post-christelijke identiteiten bestaat zal de focus in dit onderzoek liggen op de ontwikkeling van atheïstische identiteiten en spirituele identiteiten. De reden voor deze keuze is praktisch van aard in de zin dat het de vergelijking van deze studie met het werk van Van 't Hul (2012), waar dit onderzoek op voortborduurde, vereenvoudigt. Daarnaast is er binnen dit onderzoek niet genoeg ruimte om de ontwikkeling van alle religieuze carrières te belichten. Een theoretisch argument voor het aanwijzen van deze twee groepen is dat deze identiteiten kunnen worden beschouwd als twee uitersten. De atheïstische identiteit, die het bestaan van het bovennatuurlijke ontkent en zich

beroept op rationaliteit staat hierbij het verst van religiositeit af. De spirituele identiteit aan de andere kant, die wel gelooft in het bovennatuurlijke en zich beroept op emotie en ervaringen kan worden opgevat als – hoewel het ongebruikelijk is om het zo te formuleren – zeer religieus (Houtman, 2008). Alles hiertussen in kan worden beschouwd als zijnde in minder mate religieus of seculier.

2.4 De rol van religieuze opvoeding

In zijn onderzoek vond Van 't Hul (2012) een verband tussen de mate van striktheid binnen de religieuze opvoeding en het verschil in de ontwikkelingen van post-christelijke identiteiten. De striktheid van de religieuze opvoeding vertelt iets over hoe serieus er wordt omgegaan met zowel de praktische kant van religie (e.g. bidden, diensten bijwonen) als de theologische kant van religie (e.g. geloof in dogma's, kennis van geloofsbelijdenis). Van 't Hul stelt dat binnen het strikt christelijke milieu het woord van de Bijbel als absolute waarheid wordt gezien en het van groot belang dat iedereen actief participeert in de verschillende tradities en vaste rituelen. In het liberaal christelijke milieu worden de opvattingen over het geloof makkelijker gerelativeerd en is het strikt volgen van tradities en rituelen van minder groot belang is. Dit wil overigens niet per se zeggen dat in deze omgevingen zaken als kerkgang, bidden en discussies over het geloof niet relevant zijn in het dagelijks leven. Het grote onderscheid is dat het liberaal christelijke milieu wat “losser” is. Zo noemt Van 't Hul dat er vaker een uitzondering wordt gemaakt in de zondagse kerkgang en dat er ruimte is om over andere opvattingen te praten.

Volgens Van 't Hul legt het opgroeien in een strikt christelijke omgeving de basis voor het vormen van een atheïstische post-christelijke identiteit. Hij stelt dat zodra individuen die zijn opgegroeid in een dergelijke omgeving twijfels en vragen over hun eigen geloof beginnen te ontwikkelen dit zal uitmonden in een “*ideological critique*” (ideologische kritiek) die gericht is tegen de geloofwaardigheid van religie. Het mechanisme wat hier volgens hem achter zit, kan uitgelegd worden aan de hand van het grote gebrek aan kennis van andere religies en filosofieën door beperking in de jeugd om onderwerpen te ontdekken die niet in lijn zijn met de christelijke opvattingen. Individuen in strikt christelijke milieus zijn opgevoed met een dichotoom wereldbeeld waarin alleen de opvattingen van het christendom juist zijn en alle andere dus als vanzelfsprekend onjuist zijn. Hierdoor staat kritiek altijd in het licht van het wel of niet bevestigen van dit wereldbeeld. De afwijzende houding jegens andere opvattingen hebben bovendien tot gevolg dat individuen er niet voor kiezen om vragen met betrekking op het geloof in de eigen omgeving te bespreken, maar zelf op zoek gaan naar antwoorden. Dit zorgt ervoor dat ze hun geloof beter en kritischer gaan bestuderen waardoor de

tegenstrijdigheden en onwaarschijnlijkheden binnen hun geloofsleer aan het licht komen. Daarnaast raken ze door zelfstudie ook bekender met de ideeën en bevindingen van andere geloven en de wetenschap die regelmatig elkaar en het eigen gedachtegoed tegenspreken. Hierdoor wordt niet alleen het beeld van het christendom als enige waarheid zeer onwaarschijnlijk, maar wordt ook het beeld van enige andere vorm van religie als zijnde absolute waarheid onhoudbaar. Dit zorgt ervoor dat de ontwikkeling van een nieuwe religieuze identiteit geblokkeerd wordt. Ook het zware emotionele proces als gevolg van het losbreken van het christendom draagt bij aan deze blokkade vanwege het gebrek aan energie wat overblijft voor de ontwikkeling van een dergelijke identiteit. Van 't Hul beargumenteert hiermee dat alleen de weg naar het atheïsme hierdoor openblijft. Dit mechanisme ondersteunt de bevinding van Smith (2011) dat atheïsten die zijn opgegroeid in strenger religieuze milieus uitgesprokener zijn in hun ongelof.

Het opgroeien in een liberaal christelijk milieu leidt volgens Van 't Hul eerder tot de ontwikkeling van een spirituele identiteit. In de vrijere omgeving is er meer ruimte om vragen te stellen over het geloof en andere opvattingen te bestuderen. De “*institutional critique*” (institutionele kritiek) die hierbij ontstaat is gericht op twee zaken. Ten eerste is er kritiek op de religieuze autoriteiten die zich uit in de onvrede over de saaie geloofspraktijken (zoals de kerkelijke preken) en het misplaatste gedrag van geestelijken die bijvoorbeeld hun macht misbruiken of een denigrerende houding aannemen. Ten tweede is er kritiek op de hypocrisie van mensen binnen de geloofsomgeving. Er wordt opgemerkt dat het gedrag wat deze mensen (vooral ouders spelen hierin een belangrijke rol) vertonen niet overeenkomt met de religieuze opvattingen die zij pretenderen te hebben. Van 't Hul noemt hier als voorbeeld een vader die wel op zondag naar de kerk gaat, maar hier geen aandacht heeft voor de dienst en een onserieuze houding aanneemt. Omdat de kritiek slechts gericht is op religie als institutie en de mensen die hier deel van uitmaken en niet op het geloof zelf, komt het ideologische idee van religie niet in het geding. Individuen die zijn opgegroeid binnen liberaal christelijke gezinnen staan daarom vooral afwijzend tegenover het christendom als autoritair instituut en niet tegen religie. Dit vormt een blokkade voor de ontwikkeling van een atheïstische identiteit die zich afzet tegen religie, maar opent het pad richting een antiautoritaire doch gelovige spirituele identiteit wanneer zij het christendom verlaten. Deze argumenten leiden tot de volgende hypotheses:

H1A: Individuen die zijn opgegroeid in een strikt religieus milieu hebben een grotere kans om hun post-christelijke identiteit in de richting van het atheïsme te ontwikkelen dan individuen die zijn opgegroeid in een liberaal religieus milieu

H1B: individuen die zijn opgegroeid in een liberaal religieus milieu hebben een grotere kans om hun post-christelijke identiteit in de richting van spirituele identiteiten te ontwikkelen dan individuen die zijn opgegroeid in een strikt religieus milieu

2.5 De rol van aangeleerde religieuze normen

Hoewel Van 't Hul (2012) in zijn onderzoek geen bewijs vond dat mensen die opgroeien in een katholiek milieu hun post-christelijke identiteit anders ontwikkelen dan mensen die opgroeien in een protestants milieu, kan er op basis van theorie getwijfeld worden aan deze bevinding. De verschillen in religieuze normen tussen beide groepen zijn immers van wezenlijk belang zoals Durkheim reeds in 1897 ondervond in zijn onderzoek "*Suicide. A study in sociology*". Er zou op basis van zijn bevindingen daarom mogen worden verwacht dat protestanten en katholieken op verschillende manieren kritiek ontwikkelen op het christendom. In combinatie met de theorie van Van 't Hul die besproken is in de vorige paragraaf mag worden verwacht dat hun ontwikkelingstrajecten daardoor ook verschillen. Ter verduidelijking zullen eerst aan de hand van het werk van Durkheim (1897) enkele belangrijke verschillen tussen het protestantse geloof en katholieke geloof besproken worden waaruit enkele belangrijke verschillen in religieuze normen volgen. Vervolgens zal worden besproken hoe deze verschillen kunnen leiden tot verschillende religieuze post-christelijke identiteiten.

Een belangrijk verschil is volgens Durkheim het wegnemen van de rol van de kerk als essentieel koppelstuk tussen de mens en God binnen het protestantse geloof. Dit leidde volgens hem tot een individualistische instelling en zwakke sociale cohesie binnen de protestantse geloofsgemeenschap. Het mechanisme hierachter legt hij uit aan de hand van theologische verschillen tussen het protestantisme en katholicisme. Hij stelt dat volgens de protestanten alleen God zeggenschap heeft over hoe iemand een rechtgeaard gelovig leven moet leiden. Het is in hun geloofsleer dan ook belangrijk dat men zelf kritisch de Bijbel bestudeert waar het woord van God in opgeschreven staat. Dit leidt tot de opvatting dat ieder mens zelf verantwoordelijk is voor de keuzes die men in zijn of haar leven maakt wat zorgt voor een individualistische instellingen onder protestanten (cf. Bruce, 2002). Dit betekent overigens niet dat zij geen waarde hechten aan anderen. Ook voor hen is naastenliefde bijvoorbeeld een belangrijke waarde. Binnen het protestantisme is men echter alleen afhankelijk van het oordeel van God en niet van het oordeel van de kerk. Dit maakt hen ook kritisch op hoe het eigen geloof het beste nageleefd kan worden. In de opvatting van het katholicisme wordt het oordeel van God vertegenwoordigd door de kerk waardoor voor hen het volgen van de kerkelijke leer en traditie van belang zijn. Zo kan een katholiek biechten bij de priester die je zonden dan in naam

van God weg kan nemen. Hierdoor wordt men niet als individu verantwoordelijk gesteld om te bepalen wat goed of fout is, maar doet de kerk dit waardoor de religieuze normen binnen de katholieke gemeenschap voor iedereen hetzelfde zijn en er sociale controle is op het naleven van deze normen. Hierdoor zijn katholieken ook meer gericht op de gemeenschap dan protestanten (cf. Greeley, 1989; Torgler & Schaltegger, 2014) wat volgens Durkheim leidt tot een verschil in de mate van sociale cohesie binnen de katholieke en protestantse geloofsgemeenschappen.

Deze inhoudelijke verschillen leiden tevens tot organisatorische verschillen binnen het protestantse en katholieke geloof. In het secularisatieparadigma noemt Bruce (2002) een van deze verschillen. Doordat in de optiek van protestanten iedereen gelijk is in de ogen van God kan er geen sprake zijn van een hiërarchische structuur binnen hun kerk. Binnen de katholieke kerk wordt er echter autoriteit toegedicht aan geestelijken waardoor zij boven het “gewone” volk staan. De hiërarchische structuur binnen het katholicisme met de Paus als hoofd van alle katholieke kerken en structurele lagen van geestelijke leiders onder hem vloeit hieruit voort.

Uit deze verschillen is een mechanisme af te leiden dat kan fungeren als verklaring waarom mensen die zijn opgegroeid in een protestants milieu eerder een atheïstische post-christelijke identiteit ontwikkelen, terwijl mensen die zijn opgegroeid in een katholieke omgeving eerder een spirituele post-christelijke identiteit ontwikkelen. Allereerst zal eerstgenoemde ontwikkeling besproken worden waarna ook tweedgenoemde besproken zal worden.

Door de relatief zwakkere sociale cohesie binnen de protestantse geloofsgemeenschap en de individualistische houding die daarmee gepaard gaat, leren protestanten hun geloof kritisch te bestuderen wat zich onder andere uit in zelfstudie van de Bijbel. Protestanten zijn immers zelf verantwoordelijk voor het juist interpreteren van het woord van God. Hierdoor ontstaan er makkelijk interpretatieverschillen binnen de gemeenschap. Doordat de protestantse gemeenschap daarnaast geen hiërarchisch model kent, zijn er geen leidende kerkvaders die deze interpretatieverschillen tussen gelovigen kan beslechten in naam van God. Wanneer protestanten twijfels of kritiek omtrent hun geloof ontwikkelen zijn deze daarom niet gericht tegen de kerk of tegen de geloofsgemeenschap, maar direct tegen het geloof zelf wat een vruchtbare grond vormt voor ideologische kritiek die – zoals besproken in de vorige paragraaf – uitmondt in twijfel over algehele de geloofwaardigheid van religie. Dit zorgt ervoor dat de weg naar een nieuwe spirituele identiteit gesloten wordt en de weg naar een atheïstische identiteit de enige optie is die overblijft.

De katholieke gemeenschap die in tegenstelling tot de protestanten een sterkere sociale

cohesie heeft en onder een leidende autoritaire kerk valt, is daarentegen altijd intact gebleven. Bruce (2006) betoogt dat een geloofssysteem op zijn sterkst is wanneer het deze algemene aanvaarding en acceptatie geniet. Een sterk geloofssysteem valt niet snel uiteen wat het aannemelijk maakt dat de kritiek die katholieken ontwikkelen niet snel gericht is op hun eigen geloofsbelijdenis. Deze bewering wordt ondersteund door zowel mediaberichten (Trouw, 2019; NRC, 2020) als wetenschappelijke artikelen (Carozza & Philpott, 2012; Górska, Bilewicz, Winiewski & Waszkiewicz, 2017) die tonen dat kritiek voornamelijk wordt geuit op de kerk als institutie. Zo wordt het celibaat en het standpunt van de katholieke kerk ten overstaande van de lgbt-gemeenschap als ouderwets en ongeschikt gezien in de huidige samenleving. Daarnaast is er ook stevige kritiek op de aan het licht gekomen zedendelicten die in groten getale gepleegd zijn door katholieke geestelijken en de reactie van de kerk op de bekendmaking hiervan. Deze kritieken passen goed binnen de door Bruce (2006) beschreven hedendaagse West-Europese samenlevingen waarin het belang van individuele rechten en vrijheden sterk is toegenomen en een stevige basis vormen voor de liberale en democratische staten. De kritiek die katholieken ontwikkelen is dus vooral gebonden aan de huidige tijdsgeest van de West-Europese samenlevingen waarin een traditioneel autoritair gezag van religie zoals de katholieke kerk niet passend is, maar schaadt het idee van religie verder niet. Dit kan worden gezien als een vorm van institutionele kritiek. De antiautoritaire houding die uit deze kritiek ontstaat in combinatie met het nog steeds aanwezige geloof vormen een sterk fundament voor de ontwikkeling van een spirituele identiteit waarin deze kenmerken centraal staan (Heelas, 1996; Aupers & Houtman, 2006). De volgende twee hypothesen kunnen uit bovengenoemde theorie worden opgemaakt:

H2A: Individuen die zijn grootgebracht binnen het protestantisme hebben een grotere kans om hun post-christelijke identiteit in de richting van atheïsme te ontwikkelen dan individuen die zijn groot gebracht binnen het katholicisme.

H2B: Individuen die zijn grootgebracht binnen het katholicisme hebben een grotere kans om hun post-christelijke identiteit in de richting van spiritualiteit te ontwikkelen dan individuen die zijn groot gebracht binnen het protestantisme

2.6 De rol van gender

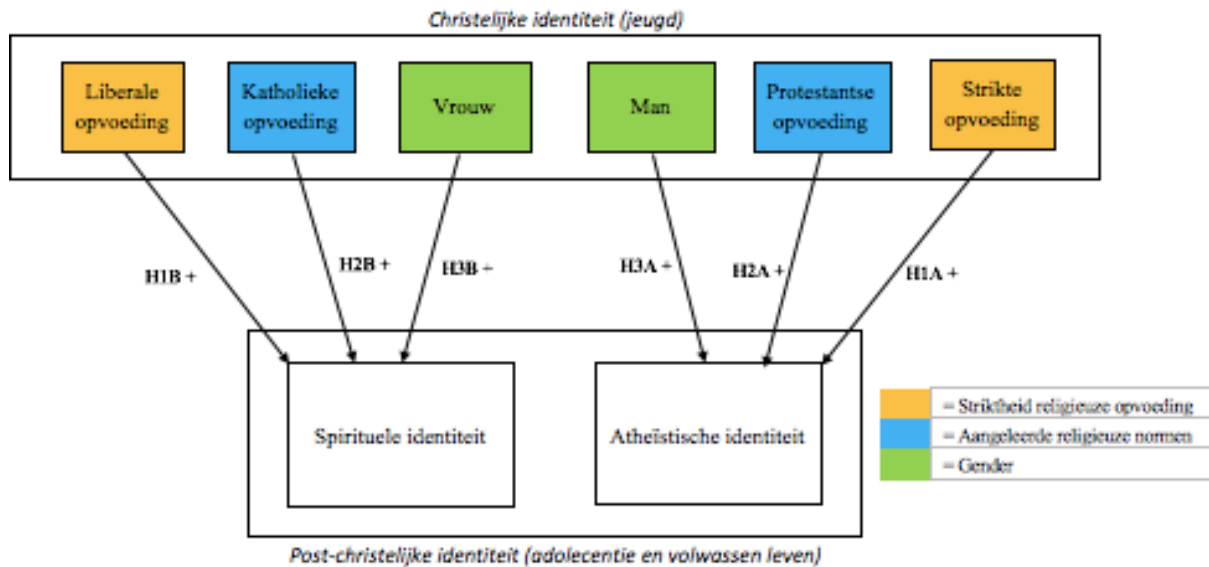
Hoewel de rol van striktheid binnen de religieuze opvoeding en aangeleerde religieuze normen binnen deze studie als belangrijkste hypothesen dienen in het verklaren van het ontwikkelen van verschillende post-christelijke identiteiten, zal ook de rol van gender in beschouwing

genomen worden. Volgens verschillende onderzoeken is deze namelijk ook gerelateerd aan het ontwikkelen van een atheïstische of juist spirituele identiteit (Rich, 2012; Trzebiatowska & Bruce, 2012) Omdat deze factor echter minder interesse geniet, zal er binnen dit onderzoek minder ruimte voor zijn en de theoretische onderbouwing zal daarom duidelijk maar in minder detail worden uitgelicht.

Er zijn reeds verschillende onderzoeken uitgevoerd naar de rol van geslacht in relatie met religiositeit en spiritualiteit (e.g. Thompson, 1991; Hammermeister, Flint, El-Alayli, Ridnour & Peterson, 2005; Bryant, 2007; Simpson, Newman, Fuqua, 2008). De klassieke these die hierin vaak op de proef wordt gesteld is dat vrouwen religieuzer en spiritueler zijn ingesteld dan mannen. Over het algemeen wordt deze these geaccepteerd al is de nadruk door de jaren heen steeds meer komen te liggen op het belang van genderrollen in de relatie tussen geslacht en de mate van religiositeit en spiritualiteit in plaats van puur op de sekse te focussen (Thompson, 1991; Simpson et al., 2008). In zijn onderzoek ligt Thompson uit dat de traditionele genderrollen waarmee mannen en vrouwen worden opgevoed in meer of mindere maten affectie hebben met religiositeit. Hall (1997) bevestigt dit beeld en stelt dat mannen in de westerse maatschappijen vaak worden opgevoed met een traditionele masculiene rol waarin competitiviteit, zelfvertrouwen en een dominante rationele houding centraal staan. Vrouwen daarentegen worden juist vaker opgevoed met de traditionele feminiene rol die meer gefocust is op het opbouwen van relaties en zorg dragen voor anderen en waarin een op verbinding en emotie gerichte houding wordt aangeleerd. Volgens Thompson zijn de kenmerken van de traditionele feminiene genderrol inherent aan de aspecten die belangrijk zijn binnen religie, terwijl de kenmerken van de traditionele masculiene genderrol hier lijnrecht tegenover staan. Hierdoor zijn vrouwen (maar ook mannen die een meer feminiene rol aannemen) vaker religieuzer ingesteld dan mannen. Omdat de twee domeinen van religiositeit en spiritualiteit overlappen wordt binnen de wetenschap regelmatig geassumeerd dat vrouwen ook een hogere mate van spiritualiteit hebben dan mannen (Bryant, 2007). De rationele houding binnen de masculiene rol komt daarentegen weer beter overeen met het geloof in de wetenschap waar het atheïsme zich vaak op beroept (Schnabel, Facciani, Sincoff-Yedid & Fazzino, 2016). Dit mechanisme leidt tot de volgende twee hypothesen:

H3A: Mannen hebben een grotere kans om hun post-christelijke identiteit in de richting van het atheïsme te ontwikkelen dan vrouwen.

H3B: Vrouwen hebben een grotere kans om hun post-christelijke identiteit in de richting van spirituele identiteiten te ontwikkelen dan mannen.



Figuur 1: Theoretische weergave van de effecten van de striktheid binnen de religieuze opvoeding, de aangeleerde religieuze normen en gender op de ontwikkeling van een atheïstische en spirituele post-christelijke identiteit

Al met al wijst deze scriptie drie individuele factoren aan die van invloed kunnen zijn in het ontwikkelingstraject naar een post-christelijke identiteit. Hiermee worden verklaringen gegeven die de black box tussen macroprocessen als individualisering en pluralisme en de ontwikkeling van een atheïstische of spirituele post-christelijke identiteit kunnen vullen. Ten eerste wordt verwacht dat de mate van striktheid binnen de religieuze opvoeding invloedrijk is in het ontwikkelingsproces; ten tweede wordt de rol van aangeleerde religieuze normen in ogenschouw genomen en ten derde wordt verwacht dat gender een effect heeft op het ontwikkelingstraject. De hypothesen die hieruit volgen staan met pijlen overzichtelijk weergegeven in Figuur 1. In het bovenste blok in dit figuur staan de individuele factoren opgenoemd waar men in de christelijke jeugd mee te maken heeft gehad. In het onderste blok staat de identiteit die deze individuen ontwikkelen in hun post-christelijke leven. In de volgende sectie zullen deze verbanden onderzocht gaan worden.

3. Methodologie

Deze sectie bevat informatie over de dataset van de European Value Studies (EVS) 2008 en licht toe hoe de groep respondenten die gebruikt is binnen dit onderzoek geselecteerd is. Vervolgens worden de afhankelijke, onafhankelijke en controle variabelen geoperationaliseerd, waarna tot slot de analytische methode toegelicht zal worden.

3.1 Data

In dit onderzoek wordt gebruikt gemaakt van de kwantitatieve dataset “European Value Study (EVS) 2008”. EVS is een longitudinaal onderzoek naar een breed scala van aspecten binnen Europa, zoals religieuze en politieke denkbeelden, werk en familiebanden, en wordt sinds 1981 elke 9 jaar gehouden. Hoewel de vijfde ronde van dit onderzoek (2017) reeds is uitgevoerd is deze nog niet publiekelijk beschikbaar gesteld. In de huidige studie wordt daarom gebruik gemaakt van de meest recente beschikbare gegevens die verzameld zijn in de vierde ronde (2008) over 47 verschillende Europese landen (alle Europese landen met meer dan 300.000 inwoners). Via een gestratificeerde aselecte steekproef is een representatieve groep geselecteerd uit de Europese populatie van 18 jaar en ouder. Vervolgens zijn in de periode van 2008 tot en met 2010 gestructureerde face-to-face interviews afgenomen met behulp van een gestandaardiseerde vragenlijst van om en nabij de 250 vragen. De actieve interviewers hebben een gedegen training gehad alvorens zij het veld in mochten en elke interviewer heeft ten minste drie keer de geselecteerde respondent opnieuw bezocht in het geval dat zij deze respondent niet konden bereiken. In totaal zijn uiteindelijk gegevens van in totaal 67.786 respondent verzameld. De omvang en representativiteit van de dataset en de professionaliteit waarmee de gegevens verzameld zijn, dragen bij aan de beoordeling van deze dataset als voldoende betrouwbaar en valide voor gebruik in deze scriptie (EVS, 2020).

Binnen dit onderzoek zijn de respondenten die aangaven nooit deel uit te hebben gemaakt van de christelijke geloofsgemeenschap buiten beschouwing gelaten. Dit omdat de interesse uitgaat naar respondenten die de christelijke identiteit op een punt in hun leven verruild hebben voor ofwel een spirituele identiteit ofwel een atheïstische identiteit. Hierom zijn ook de respondenten uit de dataset gefilterd die aangaven nog steeds tot een bepaalde religieuze institutie te behoren waardoor het totaalaantal respondenten op 3747 komt te liggen. Vervolgens zijn er 191 respondenten verwijderd waarbij niet met zekerheid kon worden gesteld welke post-christelijke identiteit zij aannamen. Dit was het geval wanneer zij meer dan één missende waarde hadden op de zes indicatoren van de variabele “post-christelijke identiteit”. Bij het samenvoegen van deze indicatoren is er gescreend voor onwaarschijnlijke combinaties op de verschillende indicatoren met behulp van de Mahalanobis-afstand waardoor eventuele fouten of extremiteiten in de antwoorden gefilterd worden. Er werden geen uitschieters gedetecteerd. Daarnaast werd er met behulp van dezelfde statistische afstandsmaat gescreend op uitschieters binnen de verbanden van de continue onafhankelijke en controle variabelen en de afhankelijke variabele. Hierin werden 54 respondenten gedetecteerd die dermate afweken in het verband tussen inkomen en identiteit dat zij als te extreem en invloedrijk worden beschouwd

en in dit onderzoek niet als geldige waarden zijn meegenomen. Tot slot zijn bij het uitvoeren van de regressieanalyse de respondenten uit de dataset gefilterd die een missende waarde hadden op een van de onderzochte variabelen wat het uiteindelijke respondentenaantal binnen dit onderzoek op 2831 doet uitkomen. Deze respondenten zijn afkomstig uit 44 verschillende landen waarmee Georgië, Turkije en Kosovo niet meer vertegenwoordigd zijn in de resultaten. Landspecifieke kenmerken worden binnen dit onderzoek niet meegenomen aangezien het hier om algemene mechanismes gaat onder de gehele Europese bevolking waarvan de geselecteerde gegevens binnen de dataset een betrouwbaar en valide gemiddelde weergeeft.

3.2 Operationalisatie

Afhankelijke variabele: Post-christelijke identiteit – Deze variabele meet of iemands post-christelijke identiteit als spiritueel of als atheïstisch kan worden beschouwd. De variabele is samengesteld uit zes indicatoren die zijn geselecteerd aan de hand het werk van Houtman en Aupers (2007) en de Nonreligious-Nonspiritual Scale (NRNSS) van Cragun, Hammer en Nielsen (2015). Deze indicatoren zijn opnieuw gecodeerd in binaire vorm waarbij de waarde van 0 een spiritueel en een waarde van 1 een atheïstisch antwoord representeert. Vervolgens is het gemiddelde over deze zes dichotome indicatoren genomen waarbij een variatie van waarden ontstond tussen de 0 en de 1. Hieruit is uiteindelijk een enkele dichotome variabele gecreëerd waarbij alle waarden gelijk aan 0,5 of lager een spirituele post-christelijke identiteit vertegenwoordigen en alle waarden daarboven een atheïstische post-christelijke identiteit vertegenwoordigen. De zes indicatoren vormen samen een betrouwbare schaal voor het meten van een spirituele of atheïstische post-christelijke identiteit (Cronbach's $\alpha = .765$). Voor een duidelijker overzicht van de variabele en bijbehorende vragen en antwoordcategorieën wordt doorverwezen naar Appendix A.

Onafhankelijke variabelen: Voormalige christelijke stroming – Deze variabele meet of men is opgegroeid in ofwel een protestants ofwel een katholiek milieu. De vraag die gebruikt is om deze variabele te meten is: “Behoorde u vroeger tot een godsdienst en zo ja welke?” Er is hierbij gebruik gemaakt van de gestandaardiseerde variabele die de landspecifieke antwoordcategorieën samenvoegt tot één gestandaardiseerde set van antwoordcategorieën. De antwoordmogelijkheden in de gestandaardiseerde variabele variëren van rooms-katholiek tot Boeddhisme. Echter zijn in dit onderzoek alleen de christelijke stromingen van belang en dus is er een nieuwe dichotome variabele aangemaakt waarbij de antwoorden “Rooms-katholiek” en “Orthodox” zijn samengevoegd tot 0) “Katholiek” en de antwoorden “Protestant” en “Vrije

kerk/Non-conformist/Evangelisch” zijn samengevoegd tot 1) “Protestant”.

Striktheid van de religieuze opvoeding – Deze variabele meet de mate van striktheid in de religieuze opvoeding. De variabele wordt gemeten aan de hand van de frequentie van het bezoeken van de kerk of bijwonen van religieuze diensten in de jeugd met behulp van de volgende vraag: “Gelegenheden als huwelijk, begrafenis en doop niet meegerekend, hoe vaak ging u naar een kerk of religieuze dienst toen u ongeveer 12 was? De antwoordcategorieën lopen van 1) “Méér dan eens per week” tot 7) “Nooit, praktisch nooit”. Ter verduidelijking van deze schaal zijn de antwoordcategorieën omgedraaid waarbij een hogere waarde een grotere mate van striktheid vertegenwoordigt: van 1) “Nooit, praktisch nooit” tot 7) “Méér dan eens per week”

Gender – Het gender van de respondent is geobserveerd door de onderzoeker zelf zonder dit te vragen waarbij alleen is gekozen uit mannelijk of vrouwelijk. In deze scriptie zijn de waardes op deze variabele gehercodeerd tot 0) “Vrouw” en 1) “Man”.

Controle variabelen: Educatieniveau – Met deze variabele wordt gemeten wat het hoogst voltooide opleidingsniveau is wat de respondent voltooid heeft. Er is hier gebruik gemaakt van een gestandaardiseerde variabele (ISCED’97) waarin de categorieën reikten van (1 “pre-basisonderwijs of geen educatie” (e.g. lagere school niet voltooid) tot aan 6) “Tweede fase van tertiaire educatie” (e.g. promotie-onderzoek). Onderzoek van Baker en Smith (2009) stelt vast dat de kans dat er geen relatie is met religie hoger is onder hoger opgeleiden waardoor invloed van educatieniveau een rol zou kunnen spelen in de ontwikkeling van een post-christelijke identiteit.

Leeftijd – De variabele leeftijd is gecreëerd door het geboortjaar van de respondent af te trekken van het jaar van de afname van het interview. De leeftijd is hiermee in jaren gemeten. Uit het onderzoek van Baker en Smith (2009) blijkt dat naast hoger opgeleiden ook jongeren vaker geen relatie met religie hebben wat op een verband tussen leeftijd en post-christelijke identiteit zou kunnen wijzen.

Inkomen – Het inkomen wordt wederom gemeten aan de hand van een gestandaardiseerde variabele die het maandelijks huishoudelijk inkomen per maand meet in euro’s en is gecorrigeerd voor koopkracht. Immerzeel en Van Tubergen (2013) beargumenteren in hun werk dat mensen met een hoger inkomen meer zekerheid hebben en daarom minder geneigd zijn zich te richten tot een religie. Van respondenten met een lager inkomen wordt het omgekeerde beweerd. Inkomen zou dus een rol kunnen spelen in de ontwikkeling van post-christelijke identiteiten.

Tabel 1: Het gemiddelde, de standaarddeviatie en het bereik van de afhankelijke, onafhankelijke en controle variabelen (Voor alle variabelen geldt: N=2831)

	<i>Gemiddelde</i>	<i>SD.</i>	<i>Bereik (min/max)</i>
Post-christelijke identiteit (0=spiritueel; 1=atheïst)	0.418	n.v.t.	0.00/1.00
Striktheid religieuze opvoeding	4.100	2.123	1.00/7.00
Protestant (0=katholiek)	0.384	n.v.t.	0.00/1.00
Man	0.525	n.v.t.	0.00/1.00
Educatieniveau	3.488	1.328	0.00/6.00
Leeftijd	47.849	16.376	18.00/94.00
Inkomen per maand (x1000)	1.946	1.321	0.01/7.04

In Tabel 1 worden de belangrijkste beschrijvende statistieken van de variabelen in deze studie getoond. Het aantal mannen en vrouwen is zo goed als gelijk in deze dataset en de gemiddelde leeftijd is ongeveer 48 jaar. Daarnaast zijn er wat meer respondenten in de geselecteerde groep die zijn opgegroeid in een katholieke omgeving dan in een protestantse omgeving. Er wordt hier echter geen weging toegepast, omdat de beschrijvende statistieken van de geselecteerde groep ongeveer overeenkomen met de beschrijvende statistieken in de originele dataset waardoor de geselecteerde groep nauwelijks aan representativiteit voor de populatie inboet.

3.3 analytische methode

Om de hypothesen die in dit onderzoek gesteld zijn te testen, zal gebruikt gemaakt worden van een meervoudige logistische regressie. Hiermee kan worden vastgesteld of er samenhang is tussen de dichotome afhankelijke variabele en verschillende onafhankelijke variabelen en wat de kansen zijn op het doorlopen van ofwel het ontwikkelingstraject richting een spirituele ofwel een atheïstische post-christelijke identiteit. In het eerste model zal getest worden of verschillen binnen religieuze opvoeding, aangeleerde religieuze normen en gender van de respondenten effect hebben op de kans om een specifieke post-christelijke identiteit te ontwikkelen. Vervolgens zullen deze effecten in het tweede model worden gecontroleerd voor het educatieniveau, de leeftijd en het inkomen van de respondenten aan het regressiemodel toe te voegen. Hiermee wordt beoogd de kans in te perken dat effecten onjuist aan de onafhankelijke variabelen worden toegeschreven. In het derde model zijn twee interactie variabelen toegevoegd. Met de eerste interactie variabele wordt getest of het effect van striktheid binnen de religieuze opvoeding sterker is voor mannen dan voor vrouwen. Met de tweede interactie variabele wordt hetzelfde getest, maar dan voor het effect van het opgroeien in een protestants milieu. De reden voor het testen van deze interacties is om na te gaan of de verbanden die in de hypothesen beschreven staan elkaar ook kunnen versterken wat tot een gedetailleerder begrip van de effecten van individuele factoren op het ontwikkelingstraject naar een post-christelijke

identiteit leidt. In het vierde en laatste model zijn de controle variabelen weer toegevoegd. De verklaarde variantie is in de modellen weergegeven met de Nagelkerke R^2 . De analyses binnen deze studie zijn gedaan met behulp van het statistische programma IBM SPSS Statistics versie 25.

Om aan de assumpties van een logistische regressieanalyse te voldoen zijn allereerst de uitschieterende waarden uit de dataset verwijderd, zoals in paragraaf 3.1 reeds vermeld staat. Vervolgens zijn alle variabelen gecontroleerd op multicollineariteit waarbij er geen multicollineariteit gevonden werd tussen de verklarende variabelen. Tot slot is gecontroleerd of de logaritmische functies van post-christelijke identiteit lineair zijn met de logaritmische functies van de verklarende variabelen. Ook aan deze voorwaarden is voldaan.

4. Resultaten

In deze sectie zullen de resultaten die staan weergegeven in Tabel 2 besproken worden. Tabel 2 toont verschillende modellen waarin een logistische regressieanalyse is uitgevoerd. Hierin staat de β -coëfficiënt voor de log functie van de odds op de verschillende variabelen. Hierom wordt met een effect altijd geïmpliceerd dat het gaat om een effect op de kans dat de ene variabele de andere variabele kan verklaren. De pseudo R^2 is gemeten aan de hand van de Nagelkerke R^2 en geeft aan in hoeverre een model passend is. Model 1 toont het resultaat van een meervoudige logistische regressie waar de drie onafhankelijke variabelen getoetst worden op een effect met de variabele post-christelijke identiteit. Hiermee kan worden voorzien in een antwoord op de hypothesen 1A, 1B, 2A, 2B, 3A en 3B. Deze hypothesen hebben respectievelijk betrekking op het effect van de religieuze opvoeding, de aangeleerde religieuze normen en het gender op het verwerven van ofwel een atheïstische post-christelijke identiteit ofwel een spirituele post-christelijke identiteit. Negatieve effecten moeten in beide modellen worden geïnterpreteerd als zijnde positief op het ontwikkelen van een spirituele identiteit. In verband met de tweezijdigheid van de afhankelijke variabele vertegenwoordigen negatieve scores het traject richting een spirituele post-christelijke identiteit, terwijl de positieve scores een ontwikkeling in de richting van een atheïstische post-christelijke identiteit impliceren.

Allereerst zal aan de hand van Model 1 geanalyseerd worden of de gestelde hypothesen al dan niet geaccepteerd kunnen worden. Vervolgens zal worden besproken of dezelfde uitkomsten nog steeds gelden na het bijvoegen van de controle variabelen in Model 2. Met behulp van Model 3 waar de interactie variabelen zijn toegevoegd zal vervolgens besproken worden of de verwachte verbanden versterkt worden door gender of het opgroeien als protestant of katholiek waarna in Model 4 de controle variabelen weer worden bijgevoegd. De Nagelkerke

R^2 van Model 1 is significant en staat gelijk aan 0,075 (Chisq(3)=166,380, $p < .001$). Dit betekent dat dit model geschikt is om het effect op de kans op de ontwikkeling van een post-christelijke identiteit te meten. In Model 2 bedraagt deze een significante 0,090 (Chisq(6)=196,749, $p < .001$) wat betekent dat na het toevoegen van de controle variabele het model nog beter past als kansvoorspeller voor de afhankelijke variabele. Deze verandering is significant (R^2 Change=.015, Chisq-change=30,369, $p < .001/2$) waaruit geconcludeerd kan worden dat de controle variabelen tezamen een significant gedeelte van de kans op het ontwikkelen van een bepaalde post-christelijke identiteit voorspellen. De Nagelkerke R^2 in Model 3 waarbij interactie variabelen wel zijn meegenomen, maar de controle variabelen niet komt terecht op 0,076 (Chisq(5)=167,658, $p < .001$). De interactie variabelen die zijn meegenomen in dit model zorgen niet voor een significant hogere verklaarbaarheid ten opzichte van model 1 wat betekent dat de interactie variabelen gezamenlijk geen significant gedeelte van de kans op de afhankelijke variabele voorspellen (R^2 Change=.001, Chisq-change=1,279, $p = .264$). Het verschil tussen Model 4 ($R^2 = .091$, Chisq(8)=198.099, $p < .001$) en Model 3 kan vergeleken worden met het verschil tussen Model 2 en Model 1 en is dus weer een geschikter model om de kans op de ontwikkeling van een post-christelijke identiteit te verklaren (R^2 Change=.010, Chisq-change=30.441, $p < .001/2$).

Tabel 2: Resultaten van de logistische regressie die de ontwikkeling van de post-christelijke identiteit voorspelt (Voor alle variabelen geldt: $N=2831$)

	<i>Model 1</i> (Standaard)		<i>Model 2</i> (Inclusief controle)		<i>Model 3</i> (Inclusief interactie)		<i>Model 4</i> (Inclusief interactie & controle)	
	β	SE	β	SE	β	SE	β	SE
Constante	-1.278***	.100	-.603**	.203	-1.362***	.134	-.678**	.221
Striktheid	.137***	.020	.156***	.020	.163***	.028	.180***	.029
Protestant (ref. katholiek)	-.026	.085	-.108	.088	-.071	.120	-.142	.124
Man (ref. vrouw)	.797***	.078	.777***	.079	.955***	.185	.930***	.188
xStriktheid					-.050	.039	-.046	.040
xProtestant					.088	.169	.068	.171
Educatieniveau			.014	.032			.013	.032
Leeftijd			.011***	.002			-.011***	.002
Inkomen per maand (x1000)			-.120***	.032			-.120***	.032
Nagelkerke R^2 ($R^2 \Delta_{(model x - model y)}$)	.075***		.090***		.076***		.091***	
			($R^2 \Delta_{(2-1)} = .015$ ***)		($R^2 \Delta_{(3-1)} = .001$)		($R^2 \Delta_{(4-3)} = .015$ ***)	

*** $p < .001$; ** $p < .010$; * $p < .05$ (eenzijdig).

4.1 Striktheid religieuze opvoeding

De striktheid in de religieuze opvoeding is een van de twee belangrijkste onafhankelijke variabelen in dit onderzoek. In de hypothesen 1A en 1B wordt gesteld dat de mate van striktheid in de religieuze opvoeding invloed heeft op de ontwikkeling van een bepaalde post-christelijke identiteit waarbij een grotere mate van striktheid een hogere kans op een atheïstische post-christelijke identiteit voorspelt en een kleinere mate van striktheid een hogere kans op een spirituele post-christelijke identiteit voorspelt. In Model 1 van Tabel 2 worden deze hypothesen getest. De uitkomst toont een significant positief effect op de ontwikkeling van een atheïstische post-christelijke identiteit ($\beta=0,137$; Wald=48,919; $p<0,001/2$). Dit betekent dat een strikt religieuze opvoeding de kans vergroot dat een individu zich ontwikkelt in de richting van een atheïstische post-christelijke identiteit. Daarmee betekent dit ook dat een liberaal christelijke opvoeding de kans vergroot dat een individu het ontwikkelingstraject aangaat van een spirituele post-christelijke identiteit. Hiermee worden de theoretische verwachtingen zoals gesteld in de hypothesen 1A en 1B bevestigd en dus geaccepteerd. In Model 2 wordt dezelfde analyse nog eens uitgevoerd waarbij dit keer de controle variabelen ook zijn toegevoegd. Dit maakt echter weinig verschil gezien de minimale verandering in de coëfficiënt en significantie ($\beta=0,156$; Wald=59,379; $p<0,001/2$). Ook in dit model worden de hypothesen 1A en 1B dus geaccepteerd. Voor zowel Model 3 ($\beta=0,163$; Wald=33,069; $p<0,001$) als Model 4 ($\beta=0,180$; Wald=38,300; $p<0,001/2$) geldt hetzelfde.

4.2 Aangeleerde religieuze normen

De tweede belangrijke onafhankelijke variabele in dit onderzoek is de aangeleerde religieuze normen van de respondenten. Deze normen zijn hier opgesplitst in katholieke normen en protestantse normen. Met de hypothesen 2A en 2B wordt gesteld dat het opgroeien met protestantse normen de ontwikkeling van een atheïstische post-christelijke identiteit voorspelt terwijl het opgroeien met katholieke normen de ontwikkeling van een spirituele identiteit voorspelt. Model 1 in Tabel 2 toont echter dat het hebben van protestantse normen een niet significant negatief effect heeft op het ontwikkelen van een atheïstische post-christelijke identiteit ($\beta=-0,026$; Wald=0,067; $p=0,398$). Er kan dus gesteld worden dat de hypothesen 2A en 2B in Model 1 niet bevestigd worden. Dat betekent dat het opgroeien in een protestants of katholiek milieu niet de kans verhoogt om een bepaalde post-christelijke identiteit te ontwikkelen. Wanneer de controle variabelen in Model 2 worden bijgevoegd, blijft het geobserveerde negatieve effect niet significant ($\beta=-0,108$; Wald=1,524; $p=0,109$). Dit geldt ook

voor zowel Model 3 ($\beta=-0,071$; Wald=0,343; $p=0,279$) als Model 4 ($\beta=-0,142$; Wald=1,328; $p=0,125$).

4.3 Gender

Hoewel de focus in dit onderzoek ligt op de twee bovengenoemde variabelen als verklarende factoren voor het ontwikkelen van een verschillende post-christelijke identiteit, wordt met de hypothesen 3A en 3B ook het effect van gender op deze ontwikkeling getest. Hypothese 3A veronderstelt dat mannen eerder geneigd zijn een atheïstische post-christelijke identiteit te ontwikkelen dan vrouwen, terwijl hypothese 3B assumeert dat vrouwen eerder een spirituele post-christelijke identiteit ontwikkelen dan mannen. Model 1 toont een positief en significant effect voor het mannelijke gender op het ontwikkelen van een atheïstische post-christelijke identiteit ($\beta=0,797$; Wald=105,864; $p<0,001/2$). Dit betekent dat zowel hypothese 3A als hypothese 3B worden bevestigd. Mannen hebben dus een grotere kans op het ontwikkelen van een atheïstische post-christelijke identiteit en vrouwen hebben een grotere kans op het ontwikkelen van een spirituele post-christelijke identiteit. Na het toevoegen van de controle variabelen in Model 2 blijft het effect positief significant ($\beta=0,777$; Wald=95,857; $p<0,001/2$) waarmee deze hypothesen ook in dit model bevestigd worden. Ditzelfde resultaat geldt voor Model 3 ($\beta=0,955$; Wald=26,606; $p<0,001/2$) en Model 4 ($\beta=0,930$; Wald=24,538; $p<0,001/2$).

4.4 Interactie variabelen en controle variabelen

Uit Model 3 kan worden opgemaakt dat er geen significant interactie-effect is gevonden van de mate van striktheid in de religieuze opvoeding van de respondent en zijn/haar gender. Na het toevoegen van de controle variabelen in Model 4 verandert dit niet. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de kans niet extra verhoogd wordt als je een man of een vrouw bent en opgroeit in een strikt religieus milieu. Aangezien het verband tussen aangeleerde religieuze normen en het ontwikkelen van een post-christelijke identiteit niet significant is, is het niet gek ook het interactie-effect tussen een individu's aangeleerde religieuze normen en zijn/haar gender geen significant resultaat oplevert.

In Model 2 is te zien dat er twee controle variabelen zijn die beschouwd mogen worden als significante voorspellers voor de ontwikkeling van een specifieke post-christelijke identiteit. Ten eerste is er een negatief significant effect waargenomen voor de leeftijd van de respondent ($\beta=-0,11$; Wald=18,467; $p<0,001/2$) wat betekent dat een hogere leeftijd de kans verhoogt op het ontwikkelen van een atheïstische post-christelijke identiteit en een lagere leeftijd de kans verhoogt voor het individu om een spirituele post-christelijke identiteit te ontwikkelen. Ten

tweede is er een negatief significant effect te vinden voor het inkomen per maand van de respondent ($\beta = -.120$; Wald=13,847; $p < .001$) wat betekent dat mensen met een hoger inkomen meer kans hebben om een spirituele post-christelijke identiteit te ontwikkelen en mensen met een lager inkomen meer kans hebben om een atheïstische post-christelijke identiteit te ontwikkelen. In Model 4 wordt een vergelijkbaar resultaat gevonden.

5. Conclusie en discussie

5.1 Conclusie

De wetenschappelijke literatuur toont grote onenigheid op het gebied van de secularisatiethese. Sommigen beweren dat de modernisatie van West-Europa een secularisatieproces op gang heeft gebracht waarbij religie uiteindelijk zal verdwijnen uit de samenleving. De afname van het christelijke geloof wordt hierbij vaak als ondersteuning voor deze stelling gezien (e.g. Berger, 1967; Bruce, 2002). Anderen beweren juist dat als gevolg van modernisatie religie niet zozeer verdwijnt, als wel dat het een transformatie doormaakt en terugkomt in nieuwe vormen. Hierbij wijzen ze op de grote verscheidenheid aan non-institutionele religieuze stromingen die is ontstaan in de afgelopen decennia (e.g. Luckmann, 1967; Houtman, 2008; Van Otterloo et. al, 2012). Opvallend is echter dat verklaringen voor het ontstaan van seculiere identiteiten ook als verklaringen kunnen dienen voor het ontstaan van nieuwe religieuze identiteiten. Hiermee ontstaat er een zogenaamde “black box” waarbij het mechanisme dat kan verklaren waarom dezelfde input leidt tot verschillende output onzichtbaar blijft. Op een enkel onderzoek van Van 't Hul (2012) na is binnen de wetenschap nog nauwelijks onderzoek gedaan naar dit soort mechanismen die de variatie in individuele ontwikkelingstrajecten richting een post-christelijke identiteit verklaren. Deze scriptie kan daarom worden gezien als systematische test en tevens aanvulling op zijn exploratieve bevindingen. De vraag die hierbij centraal staat is: *Hoe kan aan de hand van individuele kenmerken de variatie in post-christelijke identiteitsontwikkeling verklaard worden?*

Om deze vraag te beantwoorden is gebruik gemaakt van een grootschalige dataset die is verzameld over 47 verschillende Europese landen in de European Value Studies 2008. Vanuit theoretisch perspectief zijn twee hoofdverklaringen aangewezen. Ten eerste werd in overeenstemming met het onderzoek van Van 't Hul (2012) verwacht dat de mate van striktheid binnen de religieuze opvoeding invloed heeft op de ontwikkeling van een post-christelijke identiteit. Ten tweede werd aan de hand van Durkheims (1897) werk de rol van aangeleerde religieuze normen aangewezen als invloedrijke voorspeller voor het ontwikkelen van een

specifieke post-christelijke identiteit. Een derde factor waarvan op basis van onderzoek van Thompson (1991) werd verwacht dat deze een rol zou spelen in dit ontwikkelingstraject was gender. De rol van gender is gedurende het onderzoek echter in mindere mate van interesse geweest dan de twee eerdergenoemde verklaringen.

De resultaten tonen aan dat de mate van striktheid van de religieuze opvoeding inderdaad invloed heeft op de ontwikkeling van een post-christelijke identiteit. In lijn met de bevindingen van Van 't Hul (2012) wordt ondervonden dat Europeanen die strikt christelijk zijn opgevoed een grotere kans hebben om een atheïstische post-christelijke identiteit te ontwikkelen. Europeanen die liberaal christelijk zijn opgevoed hebben daarentegen een grotere kans om het ontwikkelingstraject richting een spirituele post-christelijke identiteit te ondergaan. Verder blijkt dat gender van invloed is op de verschillende ontwikkeling van post-christelijke identiteiten. Europese Mannen hebben een grotere kans om een atheïstische post-christelijke identiteit te ontwikkelen terwijl Europese vrouwen een grotere kans hebben om een spirituele post-christelijke identiteit ontwikkelen. Hiermee wordt de conclusie van Thompson (1991) bevestigd dat atheïstische identiteiten beter passen bij de man en religieuze identiteiten beter passen bij de vrouw. Hierdoor blijft tevens het sterke vermoeden overeind dat genderrollen hierin een cruciale rol spelen. Tot slot tonen de resultaten dat aangeleerde religieuze normen geen zichtbaar effect hebben in het ontwikkelingstraject naar een post-christelijke identiteit. Hiermee worden de belangrijke verschillen tussen protestante en katholieke normen zoals door Durkheim (1897) vastgesteld werden niet van grote waarde geschat in de ontwikkeling van een post-christelijke identiteit.

In antwoord op de onderzoeksvraag kan dus gesteld worden dat de mate van striktheid in de religieuze opvoeding en het gender van het individu invloed hebben op de ontwikkeling van de post-christelijke identiteit in Europa. Dit betekent dat verschillen in individuele kenmerken kunnen verklaren waarom iemand een spirituele of juist atheïstische post-christelijke identiteit ontwikkeld. Hiermee wordt een nieuw licht geworpen op het secularisatiedebat. Overigens wordt niet geïmpliceerd dat omgevingsfactoren geen rol spelen in de post-christelijke ontwikkeling. Als er immers een verschil is in genderrollen tussen omgevingen, kan verwacht worden dat de invloed van gender ook verschilt in deze omgevingen. Een interessant studieobject voor vervolgonderzoek is daarom om te testen of het inderdaad de genderrollen zijn die een belangrijke rol spelen in het verschil in ontwikkelingstrajecten tussen mannen en vrouwen. Daarnaast werden ook negatieve effecten gevonden voor leeftijd en inkomen. Deze stonden binnen deze scriptie ter controle, maar kunnen mogelijk verder uitgediept worden in de toekomst. Interessant hierbij is dat het effect

van inkomen op de ontwikkeling van een post-christelijke identiteit tegengesteld is dan dat je op basis van literatuur zou mogen verwachten (Immerzeel & Van Tubergen, 2013). Een eventuele verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat mensen met hogere inkomens onafhankelijker zijn van hun omgeving, waardoor zij zich makkelijker losscheuren van hun oude christelijke banden. Voortbordurend op het werk van Van 't Hul (2012) kan dit betekenen dat de blokkade om een nieuwe religieuze identiteit te ontwikkelen wordt opgeheven, immers: het individu heeft minder energie hoeven stoppen in het verbreken van de oude christelijke banden en heeft daardoor meer energie over om een nieuwe religieuze identiteit te ontwikkelen. Een dergelijk verband zou verder onderzocht kunnen worden.

5.2 Discussie

Hoewel dit onderzoek interessante inzichten op heeft geleverd zijn er ook een aantal beperkingen aan te merken die invloed hebben op de kwaliteit en volledigheid van dit onderzoek. Tezamen met de gevonden resultaten vormen deze beperking interessante punten voor vervolgonderzoek. Ten eerste moet worden opgemerkt dat het scala aan post-christelijke religieuze identiteiten dat men kan ontwikkelen veel breder is dan slechts de atheïstische en de spirituele identiteit die in dit onderzoek centraal stonden. De atheïstische identiteit en spirituele identiteit die twee uitersten vormen op de veronderstelde schaal zijn hiermee niet representatief voor de grote diversiteit aan religieuze uitingsvormen waar onder meer het ietsisme (Bernts & Berghuijs, 2016) en het christendom à la carte (Lambert, 2004) ook deel van uitmaken. Hierdoor geeft dit onderzoek geen verklaringen voor het ontstaan van andere post-christelijke identiteiten. In een eventueel vervolgonderzoek is het daarom van meerwaarde om ook het ontwikkelingstraject richting andere post-christelijke identiteiten in overweging te nemen.

Daarnaast wordt in dit onderzoek een atheïstische of spirituele identiteit gemeten aan de hand van het voldoen aan kenmerken van deze identiteiten. Het hoeft echter niet zo te zijn dat iemand die voldoet aan de kenmerken van een van deze twee identiteiten zichzelf ook ziet als atheïst of spiritueel. De labels die geplakt worden op deze kenmerken zijn dus niet per se passend voor iedereen waardoor de bewering dat een individuele factor als religieuze normen die zijn aangeleerd in de opvoeding in verband staat met een bepaalde post-christelijke identiteit altijd secuur geformuleerd moet worden.

Verder is vanwege de beschikbare gegevens in de dataset de striktheid van de religieuze opvoeding slechts gemeten aan de hand van de frequentie van kerkbezoeken van de respondent op twaalfjarige leeftijd. Dit zegt iets over de striktheid in de opvoeding binnen het praktische aspect van geloof. Striktheid in de religieuze opvoeding houdt echter ook in dat men serieus

omgaat met de theologische kant van het geloof zoals het strikt volgen van de geloofsbelijdenis en dogma's die worden gesteld binnen een geloofssysteem. Vanwege gebrek aan gegevens omtrent deze onderwerpen in de dataset is dit aspect van religieuze opvoeding niet meegenomen waardoor de metingen op gebied van striktheid altijd zorgvuldig in ogenschouw moeten worden genomen. Met het oog op vervolgonderzoek is het interessant om ook de theologische kant van het geloof mee te nemen waarbij eventueel ook de praktische kant nog wat uitgebreider onderzocht zou kunnen worden.

Ten slotte zijn er alleen gegevens gebruikt van West-Europeanen en – hoewel in veel mindere mate – Oost-Europeanen. Hierbij is er geen rekening gehouden met de landspecifieke eigenschappen. Resultaten gelden dus voor de gemiddelde Europeaan. Er zitten echter zeer grote verschillen tussen de Europese landen en hun sociale, culturele, economische en politieke structuren waardoor het wellicht lastiger wordt om resultaten te generaliseren op een willekeurig individu in Europa of in de wereld. Een interessant uitgangspunt voor mogelijk vervolgonderzoek is dan ook om op landelijk niveau of buiten Europa de gestelde verbanden te testen.

Hoewel er in dit onderzoek geen duidelijk bewijs gevonden is dat aangeleerde religieuze normen effect hebben op het identiteitsontwikkelingstraject, kan de hypothese aan de hand van de resultaten ook niet verworpen worden. In de toekomst zou er dus nog eens in kunnen worden gegaan op dit verband. Hierbij kan het interessant zijn om het omgekeerde verband te testen. Daarbij wordt dan gesteld dat individuen die zijn grootgebracht binnen een protestants milieu eerder spiritueel worden terwijl individuen die in het katholieke milieu zijn opgegroeid eerder neigen naar het atheïsme. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat binnen het protestantse milieu er meer nadruk gelegd wordt op de rol van religie dan binnen het katholieke milieu. Zo blijkt uit onderzoek van Uecker (2009) dat protestantse scholen het belang van religie hoger in het vaandel hebben staan dan katholieke scholen waardoor jongvolwassen protestanten veel religieuzer zijn dan katholieken en daardoor meer aanleg hebben voor het ontwikkelen van een spirituele identiteit. Voor katholieken zou het omgekeerde verwacht kunnen worden.

Ondanks de beperkingen in dit onderzoek kunnen de gevonden resultaten toch als voorname verklaringen dienen die inzicht geven in de black box tussen macroprocessen als individualisering en pluralisme en de ontwikkeling van verscheidene post-christelijke identiteiten. Daarnaast opent het interessante deuren voor eventueel vervolgonderzoek. Deze scriptie vormt hiermee een relevante aanvulling op het onderzoek van Van 't Hul (2012) omtrent religieuze identiteitsontwikkeling en geeft een nieuwe inkijk in het secularisatiedebat.

Literatuurlijst

- Achterberg, P. H. J., Houtman, D., Aupers, S. D., de Koster, W., Mascini, P., & van der Waal, J. (2009). Dialectiek van secularisering: Hoe de afname van christelijke religiositeit samengaat met een sterkere nadruk op haar publieke belang in achttien westerse landen. *Sociologie*, 5(3), 324-342.
- Aldridge, A. (2007). *Religion in the Contemporary World: A Sociological Introduction* (2nd ed.). Cambridge: Polity Press.
- Aupers, S., & Houtman, D. (2006). Beyond the spiritual supermarket: The social and public significance of new age spirituality. *Journal of contemporary religion*, 21(2), 201-222.
- Baker, J. O., & Smith, B. G. (2009). The nones: Social characteristics of the religiously unaffiliated. *Social Forces*, 87(3), 1251-1263.
- Beit-Hallahmi, B. (2007). Atheists: A psychological profile. In M. Martin (Ed.), *Cambridge companions to philosophy. The Cambridge companion to atheism* (pp. 300–317). Cambridge University Press.
- Berger, P.L. (1967). *The sacred canopy; elements of a sociological theory of religion*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Berger, P. (1999) The desecularization of the world: A global overview. In: P.L. Berger (red.) *The desecularization of the world: Resurgent religion and world politics*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans, 1-18
- Bernts, T., & Berghuijs, J. (2016). *God in Nederland 1966-2015*. Utrecht: Ten Have.
- Bruce, S. (2002). *God is dead: Secularization in the West*. Oxford, England: Blackwell.
- Bruce, S. (2006). Secularization and the impotence of individualized religion. *The Hedgehog Review*, 8(1-2), 35-46.
- Bruce, S. (2009). *Secularisation and politics*. Routledge Handbook of Religion and Politics, 145.
- Bryant, A. N. (2007). Gender differences in spiritual development during the college years. *Sex roles*, 56(11-12), 835-846.
- Carozza, P. G., & Philpott, D. (2012). The Catholic Church, human rights, and democracy: convergence and conflict with the modern state. *Logos: A journal of Catholic thought and culture*, 15(3), 15-43.
- Centro de Investigaciones Sociológicas. (1980). *Barómetro de diciembre 1980*. Retrieved from: <https://bit.ly/340NeYC>

- Centro de Investigaciones Sociológicas. (2019). *Barómetro de diciembre 1980*. Retrieved from: <https://bit.ly/39x6AFX>
- Coleman, J. S. (1986). Micro foundations and macrosocial theory. *Approaches to social theory*, 345-63.
- Cragun, R. T., Hammer, J. H., & Nielsen, M. (2015). The Nonreligious–Nonspiritual Scale (NRNSS): Measuring everything from Atheists to Zionists. *Secularism and Nonreligion*, 2(3), 36.
- Durkheim, E. (1966[1897]). *Suicide. A study in sociology*, New York: MacMillan.
- European Values Study. (2020). *Methods and sample – survey 2008*. Geraadpleegd op: <https://bit.ly/2XXZjN4>
- Fens, S. (2018, 5 mei). “Ik wist niet dat de angst voor homo’s zo groot was”. *Trouw*, pp. 10 - 11. Geraadpleegd op: <https://bit.ly/30xOAdP>
- Górska, P., Bilewicz, M., Winiewski, M., & Waszkiewicz, A. (2017). On old-fashioned versus modern homonegativity distinction: Evidence from Poland. *Journal of homosexuality*, 64(2), 256-272.
- Greeley, A. M. (1989). *Religious change in America*. Harvard University Press.
- Groot, A de. (2020, 18 januari). Twistgesprek Verplicht priesters niet tot celibaat. *NRC Handelsblad*, p.1. Geraadpleegd op: <https://bit.ly/2B6SY8L>
- Hall, T. A. (1997). Gender differences: Implications for spiritual formation and community life. *Journal of Psychology and Christianity*, 16(3), 222-232.
- Hammermeister, J., Flint, M., El-Alayli, A., Ridnour, H., & Peterson, M. (2005). Gender differences in spiritual well-being: are females more spiritually-well than males?. *American Journal of Health Studies*, 20.
- Heelas P. (1996). *The New Age Movement: The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*. Oxford, Engeland: Blackwell Publishers.
- Hofmeister, H. (2013). Individualisation of the life course. *International social science journal*, 64(213-214), 279-290.
- Hout, M., & Fischer, C. S. (2002). Why more Americans have no religious preference: Politics and generations. *American Sociological Review*, 165-190.
- Houtman, D., & Mascini, P. (2002). Why do churches become empty, while New Age grows? Secularization and religious change in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of religion*, 41(3), 455-473.

- Houtman, D., & Aupers, S. (2007). The spiritual turn and the decline of tradition: The spread of post-Christian spirituality in 14 Western countries, 1981–2000. *Journal for the Scientific Study of religion*, 46(3), 305-320.
- Houtman, D. (2008). God in Nederland 1996-2006. *Religie & samenleving*, 3(1), 17-35.
- Hul, L van 't. (2012). *Abiding Atheism, Seeking Spirituality: Church apostasy and the reshaping of post-Christian identities in the Netherlands*. Retrieved from: <https://bit.ly/2R5FiAh>
- Hunsberger, B.E., & Altemeyer, B. (2006). *Atheists: A groundbreaking study of America's nonbelievers*. Amherst, NY: Prometheus Books.
- Hunter, M., & Wootton, D. (1992). *Atheism from the Reformation to the Enlightenment*. Oxford University Press.
- Immerzeel, T., & Van Tubergen, F. (2013). Religion as reassurance? Testing the insecurity theory in 26 European countries. *European sociological review*, 29(2), 359-372.
- Knoblauch, H. (2003). Europe and invisible religion. *Social Compass*, 50(3), 267-274.
- Knoblauch, H. (2008). Spirituality and popular religion in Europe. *Social compass*, 55(2), 140-153.
- Lambert, Y. (2004). A turning point in religious evolution in Europe. *Journal of Contemporary Religion*, 19(1), 29-45.
- Lechner, F. J. (1996). Secularization in the Netherlands?. *Journal for the scientific study of religion*, 252-264.
- Lim, C., MacGregor, C. A., & Putnam, R. D. (2010). Secular and liminal: Discovering heterogeneity among religious nones. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 49(4), 596-618.
- Luckmann, T. (1967). *The Invisible Religion; The Problem of Religion in Modern Society*. New York: Macmillan Press.
- Luckmann, T. (1990) Shrinking Transcendence, Expanding Religion?, *Sociological Analysis* 50 (2): 127-138.
- McLeod, H., & Ustorf, W. (Eds.). (2003). *The decline of Christendom in western Europe*, (pp. 1750–2000). Cambridge University Press.
- Ormerod, N. (2010). Secularisation and the “Rise” of Atheism. *Australian eJournal of Theology*, 17, 13-22.
- Otterloo, A van. H. (1999). Selfspirituality and the body: New age centres in the Netherlands since the 1960s. *Social Compass*, 46(2), 191-202.

- Otterloo, A van., Aupers, S., & Houtman, D. (2012). Trajectories to the New Age. *The spiritual turn of the first generation of Dutch New Age teachers. Social Compass*, 59(2), 239-256.
- Park, A., Bryson, C., & Curtis, J. (Eds.). (2014). *British Social Attitudes 31*. Retrieved from: <https://bit.ly/3bIpACP>
- Rich, I. I. (2012). *Gender and Spirituality: Are Women Really More Spiritual*. Retrieved from: <https://bit.ly/35M0hhw>
- Schnabel, L., Facciani, M., Sincoff-Yedid, A., & Fazzino, L. (2016). Gender and atheism: Paradoxes, contradictions, and an agenda for future research. *Annual Review of the Sociology of Religion*, 75-97.
- Simpson, D. B., Cloud, D. S., Newman, J. L., & Fuqua, D. R. (2008). Sex and gender differences in religiousness and spirituality. *Journal of Psychology and Theology*, 36(1), 42-52.
- Smith, J. M. (2011). Becoming an atheist in America: Constructing identity and meaning from the rejection of theism. *Sociology of Religion*, 72(2), 215-237.
- Stark, R. (1999). Secularization, rip. *Sociology of religion*, 60(3), 249-273.
- Stark, R., & Finke, R. (2000). *Acts of faith: Explaining the human side of religion*. Univ of California Press.
- Sutcliffe, S., & Bowman, M. (Eds.). (2000). *Beyond new age: Exploring alternative spirituality* (pp. 1-13). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thompson Jr, E. H. (1991). Beneath the status characteristic: Gender variations in religiousness. *Journal for the scientific study of religion*, 381-394.
- Torgler, B., & Schaltegger, C. (2014). Suicide and religion: New evidence on the differences between Protestantism and Catholicism. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 53(2), 316-340.
- Trzebiatowska, M., & Bruce, S. (2012). *Why are women more religious than men?*. Oxford University Press.
- Tubergen, F van. (2015). *Introduction to Sociology*. New York, NY: Routledge.
- Uecker, J. E. (2009). Catholic schooling, Protestant schooling, and religious commitment in young adulthood. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(2), 353-367.
- Voas, D., & Crockett, A. (2005). Religion in Britain: Neither believing nor belonging. *Sociology*, 39(1), 11-28.
- Zielińska, K. (2013). Concepts of religion in debates on secularization. *Approaching Religion*, 3(1), 25-35.

Appendix A. Overzicht variabele post-christelijke identiteit

Tabel 3 Overzicht van de gecreëerde variabele post-christelijke identiteit inclusief vragen, antwoordcategorieën en bijbehorende waarden.

<i>Indicatoren</i>	<i>(0) Spiritueel</i>	<i>(1) Atheïst</i>
Even buiten beschouwing gelaten of u wel of niet naar de kerk gaat, zou u zeggen dat u ...	(1) Een gelovig mens bent	(2) Niet gelovig bent (3) Een overtuigd atheïst bent
Gelooft u in reïncarnatie, dat wil zeggen, dat we opnieuw in deze wereld geboren zullen worden?	(1) Ja	(2) Nee
Welke van de volgende beweringen komt het dichtst bij uw eigen overtuiging?	(1) Er bestaat een persoonlijke God (2) Er bestaat een soort levensgeest of kracht	(3) Ik weet eigenlijk niet wat ik ervan denken moet (4) Ik denk eigenlijk niet dat er een of andere geest of God of levenskracht bestaat
Wilt u met een cijfer aangeven in hoeverre de volgende uitspraak voor u waar is of niet: Ik heb mijn eigen manier om in contact te komen met het Goddelijke, (1=helemaal niet; 5=heel erg)	(3) 3 (4) 4 (5) 5	(1) 1 (2) 2
Ongeacht of u zichzelf als religieus beschouwt of niet, hoe spiritueel zou u zeggen dat u bent, dat wil zeggen in hoeverre bent u geïnteresseerd in het heilige of het bovennatuurlijke?	(1) Zeer geïnteresseerd (2) Beetje geïnteresseerd	(3) Niet erg geïnteresseerd (4) Helemaal niet geïnteresseerd
Neemt u weleens enkele ogenblikken voor gebed, meditatie of overpeinzingen of zo iets?	(1) Ja	(2) Nee